

СВОБОДА ЯК ОСОБИСТІСНА І ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКА ЦІННІСТЬ

його самореалізації, системі цінностей, що необхідна для його орієнтації в конкретному світі.

Лише у взаємозв'язку з конкретним сучасним науковим знанням розширюються такі сфери філософії, як філософія сучасної економіки та ринку, філософія сучасної науки і техніки, екофілософія, філософія культури, мови, мистецтва, філософія історії тощо. Лише у взаємодії з усією системою сучасного наукового знання філософія визначає смисложиттєві ціннісні орієнтації людини в сучасному світі.

Постіндустріальна парадигма сучасної філософії актуалізує примат людини, її свідомості в системі саморозвитку суспільства. І це головний висновок, який характеризує складність і невичерпність сучасного філософського знання.

Людина є суб'єктом історії, її співавтором і

героєм. В об'єктивному світі немає ні смислу, ні безглуздя, як немає в ньому прогресу та реакції, добра й зла, істини й оман. Він етично й естетично нейтральний. Усе це – людські виміри. Смысл будь-яких процесів виникає не сам собою, а в їхніх надрах, виробляється, викристалізовується в інтелектуальному полі нашої взаємодії зі світом. До того ж ініціативним і смислоутворювальним началом є саме людина, яка робить світ розумним або регресивним.

Філософія покликана утверджувати творчі начала в житті, не взаємовиключення, а поєднання, взаємодоповнення – через послідовне подолання всього, що заважає моральному процесові розвитку. Вона рухається до дедалі більшого впорядкування буття.

*Іван Кутняк, кандидат філософських наук, доцент, декан педагогічного факультету
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка*

СВОБОДА ЯК ОСОБИСТІСНА І ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКА ЦІННІСТЬ

У статті досліджено свободу як цінність, що є невід'ємною від індивідуальної суб'єктивності – внутрішнього ядра свідомості. Володіючи свободою волі, свободою вибору самої себе, людина здатна бути відповідальною і за свої зовнішні дії в області буття культури.

Постановка проблеми. Сучасні філософські дослідження характеризуються формуванням нових аксіологічних імперативів в усвідомленні духовно-культурного буття соціуму. Це зумовлено суспільною потребою забезпечення національної інтеграції та ідентифікації в умовах інтенсивних глобалізаційних перетворень. Культура як атрибут самосвідомості особистості в своєму предметно-сутнісному значенні, орієнтуючи індивіда на вибір образу свободи, робить останню сенсом життя. Свобода як цінність є невід'ємною від індивідуальної суб'єктивності – внутрішнього ядра свідомості. Важливим аспектом проблеми свободи є духовна свобода, що може бути обмежена зовнішньою необхідністю, але ніколи не зникає, оскільки невід'ємна від особистості. Людина тоді стає вільною, коли спрямовує спонтанність своїх дій у бік персоналізації світу і своєї свідомості.

Актуальність поставленої проблеми зумовлена змінами в теоретичних визначеннях і поглядах людей на систему усталених світоглядних орієнтирів, безпосередньо коригованих з національною ідеєю, ідеалом, цілісністю особи в апостеріорних детермінаціях соціальності. Вони виступають

одними із головних чинників процесів функціонування культури і окремої людини в інтеракціях раціонального та ірраціонального. Без їх гармонізації втрачають значення розмови про можливості досягнення суспільно-політичної солідарності, толерантності, гуманізму в умовах подальшого становлення політико-правового простору і громадянського суспільства, а тим більше про людину як найвищу цінність.

Мета статті – дослідити свободу як цінність, що є невід'ємною від індивідуальної суб'єктивності – внутрішнього ядра свідомості; як основну константу загальнолюдської культури і мету духовного самовизначення особистості.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження свободи у взаємозв'язку з формами духовної культури розкривається у дослідженнях Ю.Н. Давидова, С.Б. Кримського, В.А. Малахова [5], В.М. Межуєва, Н.З. Чавчавадзе та ін. У них “духовне”, це визначальне ядро свідомості, класифікується як особлива компонента генези і розвитку національно-культурної реальності, форма самовизначення людини і становлення її творчих потенцій. Аналіз культури розкриває ті структури національного буття, в яких духовний і практич-

ний бік людської життєдіяльності нерозривно пов'язані і взаємозумовлені.

Різні аспекти існування і розвитку духовної культури, особливості її історичних форм, специфіка взаємозв'язку національно-духовного світу з різними сторонами соціального життя і самобутньої практики конкретних культур одержали в дослідженнях С.С. Аверінцева, М.М. Бахтіна, А.С. Канарського, Д.С. Ліхачова, А.Ф. Лосєва і ряду інших вчених.

Феномен свободи досліджували філософи постмодерністського спрямування (М. Фуко, Ж. Делез, Ж. Дерріда, К. Апель, Р. Рорті та ін.). Сьогодні актуальними є інтерпретації свободи та її відношення до влади як сили, що позбавляє феномен свободи ціннісного значення.

Виклад основного матеріалу. Визначення свободи як основної константи загальнолюдської культури і мети духовного самовизначення передбачає напругу всіх суб'єктивних зусиль. Зокрема, здатність до цілепокладання формується і розвивається разом з розвитком волі. Рівень доцільності людської поведінки серед всього іншого визначається тим, наскільки віддалені і значимі цілі вона переслідує. А це пов'язано з умінням стримувати в собі безпосередні життєві імпульси, віддалити задоволення потреб, підкорити перехідні, менш суттєві інтереси корінним. Воля є внутрішньою свободою. "Людина по своїй сутності як істота, – підкреслює В.І. Шинкарук, – котра має силу волі, – вільна. Людина без сили волі – це раб примхливої гри своїх бажань, часто чисто тваринних прагнень" [7, 40]. Ствердження своєї волі шляхом доцільної діяльності в об'єктивному природному і соціальному, культурному світі є виразом зовнішньої, практичної свободи людини. Інакше кажучи, свобода в цьому плані полягає в реалізації суспільно значимих, самосвідомо прийнятих цілей, не в підкоренні своєї волі зовнішній необхідності, а в пануванні над нею. Тобто "ми не повинні просто насолоджуватися свободою, роблячи те, що нам подобається, ми повинні користуватися нею *розумно*" [2, 32].

Специфічно людським здобутком, через посередництво якого почуття і воля здобувають власне людський характер і зміст, є розум (активна свідомість), тобто здатність осмислювати свої інтереси і проблемні ситуації, формувати цілі і планувати дії у формі суджень і понять. Вказуючи на саморухомість (саморозвиток) мислення, А.Ф. Лосєв констатує, що дійсність "створює все те, що в ній є, і на кожному кроці породжує все нове і нове. Отже, і мислення є творчою силою, котра вічно породжує все нове і нове" [3, 338]. Тому, коли ми говоримо про те, що думка пород-

жує або переробляє дійсність, то говоримо це тільки тому, що хочемо брати мислення в його повному об'ємі. Адже воно може породжувати і переробляти дійсність саме тому, що відображає саму дійсність, її творчу силу. Оскільки структура дійсності міститься уже в самій дійсності, знаходячи в мисленні своє відображення, то завдяки цьому "мислення виступає тією творчою силою, при допомозі якої дійсність може перероблювати себе" [4, 338]. Виходячи з цього, зрозуміло, що мета (в даному випадку прагнення до свободи), навіть якщо вона виражена у формі переживання і вольової напруги, тільки тоді стає усвідомленою, коли вона осмислена.

Таким чином, для успішного цілепокладання свободи людина завжди повинна провести необхідні інтелектуальні операції і осмислити значення волевиявлення для реалізації своїх потреб та інтересів. Першим сигналом про них є певні емоційні зусилля; співвіднести образ свободи зі своїми корінними інтересами, зафіксованими в раніше визначених цілях, шляхом міркувань віддати перевагу одному з мотивів, які обумовлюють вибір свободи; зіставити свій інтерес зі знанням про предмет і при неповноті знання провести додаткове дослідження сутності поставленої мети в її реалізації, осмислити засоби і спланувати дії, що ведуть до свободи як мети тощо.

Підкреслимо, що в основі цільової діяльності мислення, спрямованої на досягнення свободи як умови саморозвитку і особистісної самотрансформації є світоглядно-культурні утворення, ментальні чинники, які в досвіді мислительної діяльності мають характер "самоочевидної данності", що предметно спрямовує пізнання. Вони зосереджують у собі досвід свідомості як об'єктивно диференційованої системи інтелектуально-пізнавальної діяльності. "Норми, правила раціональності, – говорить А.М. Лой, – які подаються до пізнання і втілюються у рефлексивній діяльності, не формуються спонтанно самою наукою. Тобто способи теоретизування, діяльність розуму самі собою не задають установок, якими керується розсудок у досвіді, в діяльності із застосування категорій" [4, 170]. Між тим та іншим містяться смислові утворення, якими визначаються регулятивні впливи мислення на вибір певних правил усвідомлення дії з досягнення мети.

Зауважимо, що імперативи світоглядно-культурних смислів є не тільки специфічним способом духовно-практичного самовизначення форм суспільної життєдіяльності, а й способом самовизначення смислових прагнень особистості як умови її самопізнання. У даному випадку загальний смисл поняття, зокрема, національної свідо-

мості передбачає рівень свободи людини не тільки відносно зовнішньої природної і соціальної необхідності, а й відносно внутрішньої необхідності своєї власної діяльності – передбачає моральну здатність людського суб'єкта вільно підкорювати свої цілі і свій творчий потенціал деяким загальнозначимим цінностям, що виходять за межі задач його індивідуальної самореалізації. Тобто досягнуті шляхом мислення знання дозволяють індивіду вчитися володіти своїми природними схильностями і безпосередніми збудниками перед тим, як він “відвоює” у природи місце. На ньому він будує себе як свідому особистість не тільки в значенні зовнішньої усвідомленої поведінки, але і в значенні приєднання, залучення до фундаментальних людських цінностей. І якщо оволодіння природною та соціальною необхідністю виступає важливою “природною” передумовою кожного акту людського самовизначення в світі, то у “вимірах самої культури саме це самовизначення виявляється інстанцією, котра безпосередньо визначає смисл і спрямованість вільної людської діяльності в будь-яких її проявах” [5, 23]. Отже, і в тій діяльності, що може здійснитися тільки через свободу.

Культура як атрибут самосвідомості особистості, в своєму предметно-фактологічному значенні, орієнтуючи індивіда на вибір образу свободи, робить останній сенсом життя. У його пошуках людина виявляє себе як проблема, розв'язання якої “потребує” всього життя. Без виникнення у життєдіяльності індивіда цінностей, які він визнає або може визнати такими, що повідомляють сенс його життя, він не може правильно функціонувати. Останнє означає, що він (індивід) не може не бути втіленням єдності сущого і належного, живою межею між буттям і цінностями, які надають йому смислу; людська суб'єктивність перетворюється в “ніщо”, оскільки пошуки сенсу життя позбавляють завершеності, самодостатності і задоволеності “Я”, створюючи рух, негачію, зусилля у подоланні розриву і зміни власного буття.

Зазначимо, що свобода як цінність має багато вимірів. Передовсім вона пов'язана з культурою як системою цінностей, обґрунтування якої витікає з її розуміння культури як позитивного змісту людської свободи. Дійсно, людина насамперед реалізує у своїй діяльності те, що виступає для неї певною цінністю. Отже, коли свобода як мета покладається людиною, тим самим вона стає цінністю і вибирається індивідом, оскільки при всій своїй зовнішній даності стверджується як щось невід'ємне від внутрішнього ядра його суб'єктивності. Якщо мета народжується в безпосередньому контексті предметної діяльності,

існуючи спочатку як ідеальний задум, що отримує в подальшому предметну реалізацію, то цінність (у даному випадку свободу), людина знаходить в світі як те, що в повноті своїй безумовно виходить за рамки її індивідуальної перетворювальної активності. Якщо висування цілей дозволяє людині осмислювати зовнішню реальність з точки зору корінних проблем власного існування, то ціннісний вибір є інстанцією, в аспекті якої людський суб'єкт осмислює саме це існування, визначає кінцевий смисл свого життя і діяльності. Відповідно, реалізація цілей приводить, в кінцевому рахунку, до їх “зняття” як засобів, що “є предметно-практичним втіленням всезагального способу зв'язку одиничних предметів, включених у кола людської діяльності” [5, 62 – 63]. Водночас цінність як феномен, смисл якого полягає у ньому самому, і як основа культурного самовизначення людини має значення саме у своїй безпосередній даності, і тому не може бути опосередкована в процесі перетворювальної діяльності, не втрачаючи разом з тим свій ціннісний статус. У сфері свідомості як умови позитивної реалізації свободи, де кожний вчинок набуває значення тільки в певному ціннісно-смысловому контексті більш рельєфніше виступає феномен унікальності, неповторності, різноякісності культурної творчості.

Свідомість як суспільна форма відображення характеризує цілеспрямованість, вибірковість. Національна свідомість характеризує визначення у національній ідеї. Мислення фіксує не будь-які сторони дійсності, не все, що потрапляє в поле зору, а лише те, що пов'язане з інтересами людського впливу на буття, тобто схоплює “конструктивно-технологічний” принцип речей і явищ” [1, 31]. Розчарування у ньому приводить до духовної кризи і втрати ціннісних вимірів культури. Якби дух ввів в оману, а віра в розум, мислення, а його здатність прогресувати підупала, то залишилися б тільки влада і сила.

У даній ситуації прощитуємо Е. Гуссерля, який наголошував, що коли втрачає свою силу віра в могутність розуму, яка у філософській боротьбі людства приводила до дедалі чистішого самоусвідомлення і перетворювала людину на людство, а зовнішній світ у Царство Боже на землі, – людина віддається егоїзму, політично ж вона віддається молохові влади. Так звана “реальна політика”, яку прийнято вважати політикою, що спирається на здоровий глузд, є виявом практичного, небезпечного скептицизму, вона “дає політичним й економічним вождям, охопленим жаждою влади, вважати їхні цілі, засоби, витвори розумними й гідними похвали. По суті ж вони

ображають розум і всі зроджені ним імперативи” [2, 45]. Коли прогрес у напрямі “культури розуму” затримується (внаслідок зневіри у розум), то починає домінувати егоїстична ідея народу як егоїстична ідея влади в їх національному варіанті. У силу цього дух стає інструментом, він підпорядковується владі. Все: наука, мистецтво і будь-яке духовне багатство, що може розглядатися як абсолютизм, стає або об’єктом національного обожнювання, або перетворюється на ринковий товар й витвір влади, засіб влади [2, 45]. У результаті втрачається не тільки цінність духовності, а й сенс життя перетворюється в обезцінене споживання. Тому так важливо зберегти культурно-духовний зміст національної свідомості в її прагненні до свободи.

Наслідок духовної кризи – суспільство, зорієнтоване на успіх, яке прагне дедалі більших досягнень, яке трактує світ винятково через речі, які треба опанувати й контролювати. В результаті “на місці “живої” культури виникає цивілізація; вторинне культурне життя; зовнішня оболонка традиції, яка втратила внутрішній сенс формування й вироджується у позбавлену вартості рухливість; ерзац-культура; несправжня культура, здрібнілі цінності” [2, 46]. Тобто перед нами тривога гуманістичної думки за переродження людини в умовах бездуховності, прагнення зберегти і надалі культивувати “людські якості”. У даному випадку цінності національної культури, в тому числі і свобода, здатні виступати як фактор, невіддільний від внутрішнього ядра самої людської суб’єктивності. Те, що людина любить, в чому знаходить сенс життя – повертає в “невід’ємну сутність свого буття” (Л. Фойєрбах), до якого входять створені і вистраждані людством національно-культурні цінності. Якщо б вони зникли, то зміст самого буття людяності в чомусь виявився б іншим.

Підкреслимо, що позитивне функціонування цінностей культури передбачає безпосередню предметно-життєву здійсненість, духовно-чуттєву розкритість даних цінностей перед людським суб’єктом. У силу цього важливе значення має можливість вибору свободи певного спрямування думки, тобто свободи вибору об’єкта мислення. Ним може бути будь-яке явище чи предмет світу, будь-яке поняття, судження чи ідея. Людина повинна мати можливість мислити про все, про що забажає, оскільки не може бути обмежень ні на предмет мислення, ні обмежень у мисленні. Свобода думки означає водночас і свободу її суб’єкта, яка полягає в можливості кожного мислячого суб’єкта обирати собі будь-який спосіб і метод мислення. З цим пов’язана проблема сво-

боди вибору мислячим суб’єктом форми думки як межі здійснення процесу мислення. Усе це виступає як духовна свобода і є одним із невід’ємних атрибутів духовного життя. Вона може бути обмежена, але ніколи не може зникнути зовсім, вона невід’ємна від людської особистості. Створення духовних цінностей потребує свободи (передовсім свободи творчості), через яку відбувається відбір, а він можливий лише тоді, коли є свобода, тому й культура реалізує свої світоглядні потенції тільки за умов свободи.

Свобода – це рух людини в часі, її невтомний дух у виявленні і боротьбі з “моїм відчуженням, зі всіма тими обставинами, в яких я, подібно об’єкту, потрапляю під владу безособистісних сил” [6, 503]. Цей рух можливий у мисленні завдяки усвідомленню, яке дає нам уявлення про істинну цінність. Прагнучи ні в чому не допускати остаточного роз’єднання, розум хоче подолати альтернативи розсудку, зв’язуючи те, що він одночасно доводить до “останнього ступеня популярності: світ, трансцендентність, науку і віру, структурування світу і медитацію вічного буття” [8, 169]. За допомогою свідомості розум “проникає” в цінності “олюдненого” буття, тобто в культуру, стає умовою усвідомлення особистісного бажання свободи. В силу цього свобода виступає подоланням власного свавілля, тобто збігається з “внутрішньо наявною необхідністю істинного”, оскільки “домагання свободи означає бажання діяти не свавільно або із сліпого підкорення, а в результаті розуміння” [8, 167]. Головне в цьому діалектичному русі – усвідомити, що свобода здійснюється лише в співтоваристві людей. Вільна людина та, до якої звертається світ і хто відповідає на його заклик; це – відповідальна, мисляча людина, наповнена самосвідомістю свого “Я” в динаміці культурних цінностей. Спрямована до цієї мети свобода не ізолює людей, а об’єднує їх, не веде до анархії, а є вірою в первинному смислі слова. Вона “не буття особистості, але засіб (спосіб), завдяки якому особистість є все те, що вона є, і є повнішою, ніж вона йшла за необхідністю” [6, 504]. У результаті людина здобуває свою вищу цінність, а її рефлексії за своєю суттю “стають набутком спільноти, вони поширюються в суспільному русі, чинять суспільну дію, а в ідеальній помежовій ситуації визначають напрямок волі спільноти, напрямок її самоформування й переформування...” [2, 49]. Людина – єдиний господар цього світу, міра всіх речей і джерело всіх цінностей. Внаслідок своєї творчої сили вона швидше нагадує великого митця, ніж науковця: розуміння реальності полягає в тому, щоб створювати в ній порядок, а не в тому, щоб

СВОБОДА ЯК ОСОБИСТІСНА І ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКА ЦІННІСТЬ

відкривати порядок, який у ній вже існує. Про це свідчить прогрес знання про свідомість, яка, опередмечуючи культуру, вказує на історичну умовність будь-яких людських цінностей, що знову ж таки активізує роль духовності суб'єкта у виборі смисложиттєвих ідеалів, одним з яких і виступає свобода.

Висновки. Свобода є найважливішою умовою, що забезпечує не тільки динаміку національної культури, але й вільно вибраних, свідомих цілей і прагнень суб'єкта. Свобода як основна константа загальнолюдської культури і мети духовного самовизначення передбачає напругу всіх суб'єктивних зусиль, передовсім волі. Імперативи світоглядно-культурних смислів в образі свободи характеризують специфічну здатність свідомості людини сприймати і перетворювати природну та соціальну дійсність у необхідній для себе формі, адекватній суспільному характеру дійсності. Акцентована увага на тому, що культура як атрибут самосвідомості особистості в своєму предметно-сутнісному значенні, орієнтуючи індивіда на вибір образу свободи, робить останню сенсом життя. Свобода як цінність є невід'ємною від індивідуальної суб'єктивності – внутрішнього ядра свідомості. Важливим аспектом проблеми свободи є духовна свобода, що може бути обмежена зовнішньою необхідністю, але ніколи не знижає, оскільки невід'ємна від особистості. Люди на тоді стає вільною, коли спрямовує спонтанність

своїх дій у бік персоналізації світу і своєї свідомості. Володіючи свободою волі, свободою вибору самої себе, людина здатна бути відповідальною і за свої зовнішні дії в області буття культури – те, заради чого конкретно буде використовуватися досягнуте нею панування над зовнішніми силами.

1. Бычко И.В. В лабиринтах свободы. – М.: Политиздат, 1976. – 159 с.

2. Коннор В. Коли сформувалася нація // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 529 – 537.

3. Лосев А. Ф. Дерзание духа. – М.: Политиздат, 1988. – 366 с.

4. Лой А. М. Сознание как предмет теории познания. – К.: Наукова думка, 1988. – 248 с.

5. Малахов В. А. Искусство и человеческое мироотношение. – К.: Наук. думка, 1988. – 203 с.

6. Мудрагей Н. С. Рациональное и иррациональное – философская проблема (читая А. Шопенгауэра) // Вопросы философии. – 1994. – № 9. – С. 53 – 65.

7. Шинкарук В. І. Науково-технічна революція як переворот в продуктивних силах суспільства. – В кн.: Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 13 – 74.

8. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – М.: Республика, 1994. – 527 с.

▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼
○ ○ ± ○ ○ ± ○ ○ ± ○ ○ ± ○ ○ ± ○ ○ ± ○ ○ ± ○ ○ ± ○ ○ ± ○ ○

В КОЖНІЙ ФРАЗІ – ДУМКА

“Національне в культурі не зводиться до самої мови і якихось дрібних етнографічно-побутових рис, які дуже легко можуть нівелюватися, а охоплює всю сукупність матеріального й духовного життя народу, зумовлену своєрідністю землі, де він живе, її історією, особливістю зв'язків з іншими народами. Отже, образно кажучи, національна культура це не одяг, який легко скинути й замінити іншим. Це шкіра, невіддільна від усього організму, якої не можна позбутися без загрози для життя. Нерозуміння цього викликало величезні втрати як у галузі матеріальної культури України (у бездумному насильстві над природою і господарством, що призвело до екологічних катастроф), так і не менш спустошливі лиха в царині культури духовної”.

Орест Ткаченко
український мовознавець

“Мета, зміст і щастя життя уявлялися мені в тім, щоб послужити національному українському відродженню”.

Михайло Грушевський
Перший голова Центральної ради,
перший Президент України

▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼ ▼
○ ○ ± ○ ○ ± ○ ○ ± ○ ○ ± ○ ○ ± ○ ○ ± ○ ○ ± ○ ○ ± ○ ○ ± ○ ○